

PSYCHOLOGICAL INTERPRETATIONS OF CONSCIOUSNESS MANIPULATION

Khurshid Ilkhamovich Toshov

Associate Professor, Department of Philosophy

National University of Uzbekistan

Doctor of Philosophical Sciences

E-mail: sujdiniya@mail.ru

Tashkent, Uzbekiston

ABOUT ARTICLE

Key words: Influence, communicative strategy, manipulation, hidden influence, control, manipulative strategies, behavior, cognitive structure, emotions.

Received: 25.12.25

Accepted: 26.12.25

Published: 27.12.25

Abstract: It is well known that the phenomenon of consciousness manipulation represents a complex structural integrity. Proceeding from this, the present article analyzes the element of influence, which occupies an important place in the structure of the phenomenon of consciousness manipulation. Particular attention is paid to revealing the content of this element as a category. In addition, special emphasis is placed on studying the interrelations of this element with other components of the structure. Furthermore, the psychological, communicative, and manipulative aspects of influence are elucidated on the basis of an analysis of the methodologies of existing approaches.

ONGNI MANIPULYATSIYALASHNING PSIXOLOGIK TALQINLARI

Xurshid Ilxomovich Toshov

O'zMU "Falsafa" kafedrasi dotsenti

Falsafa fanlari doktori

E-mail: sujdiniya@mail.ru

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Ta'sir, kommunikativ strategiya, manipulyatsiya, yashirin ta'sir, nazorat, manipulyativ strategiyalar, xulq-atvor, kognitiv tuzulma, hissiyotlar.

Annotatsiya: Ma'lumki, ongni manipulyatsiyalash fenomeni o'zida murakkab tuzulmaviy yaxlitlikni namoyon qiladi. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur

maqolada ongni manipulyatsiyalash fenomenining tuzulmasida muhim o'rin tutuvchi ta'sir ko'rsatish elementi tahlil qilinadi. Bunda, ayni elementning kategoriya sifatidagi mazmunini ochib berishga diqqat qaratiladi. Qolaversa, ayni elementning tuzulmadagi boshqa unsurlar bilan o'zaro aloqador jihatlari tadqiqiga alohida urg'u beriladi. Bundan tashqari, ta'sir ko'rsatishning psixologik, kommunikativ hamda manipulyativ jihatlari mavjud yondashuvlar metodologiyalari tahlili asosida ochib beriladi.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ МАНИПУЛИРОВАНИЯ СОЗНАНИЕМ

Хуршид Илхомович Тошов

Доцент кафедры «Философия»

Национальный университет Узбекистана

Доктор философских наук

E-mail: sujdiniya@mail.ru

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Воздействие, коммуникативная стратегия, манипуляция, скрытое воздействие, контроль, манипулятивные стратегии, поведение, когнитивная структура, эмоции.

Аннотация: Известно, что феномен манипулирования сознанием представляет собой сложную структурную целостность. Исходя из этого, в данной статье анализируется элемент воздействия, занимающий важное место в структуре феномена манипулирования сознанием. Особое внимание уделяется раскрытию содержания данного элемента как категории. Кроме того, отдельный акцент делается на исследовании его взаимосвязей с другими компонентами структуры. Также психологические, коммуникативные и манипулятивные аспекты воздействия раскрываются на основе анализа методологий существующих подходов.

Kirish. Manipulyatsiya fenomenining kategorial tuzulmasini aniqroq tasavvur qilish uchun eng avvalo uning muhim belgilaridan sanaluvchi psixologik ta'sir tushunchasining mazmun mohiyatini ko'rib chiqish taqazolanadi. Ayni kategoriya amaliy psixologiya sohasiga oid asosiy tushuncha bo'lsada, uning mohiyati va uni tasvirlash apparati borasida umume'tirof etilgan yakdil yondashuv mavjud emas. Agar ta'sir xususan, psixologik ta'sir kategoriyasining mazmuni ochib berilgan izohli lug'atlarga murojaat qilinsa, (biror narsaga erishish maqsadida

muayyan kishiga yo‘naltirilgan harakat» [1, s. 18],- degan ko‘rinishdagi javobni topish mumkin. Odatda amaliyot tajribasi shuni ko‘rsatadiki, psixologik ta‘sir ko‘rsatishdan avval muayyan maqsad qo‘yilmagan hollarda ham u ko‘pincha, ta‘sir ko‘rsatuvchi tomon foydasiga ishlaydi. G. A.

Kovalevning ta‘sir tushunchasi mohiyatini ochib berishga qaratilgan mulohazalari bu borada birmuncha qiziqish uyg‘otadi. Ta‘sir deganda u (ikki yoki undan ortiq teng tartiblangan tizimlarning o‘zaro munosabati va uning natijasida ulardan hech bo‘lmaganda bittasining tuzulmasi, jumladan, makoniy va zamoniy xususiyatlari va holatida ro‘y beradigan o‘zgarish jarayonini» [2,s.35], - tushunadi. Shuni ham alohida ta‘kidlab o‘tish joizki, ayni vaziyatda qo‘llanilgan kategorial apparat tushunchaning mohiyatini ochib berishdan ko‘ra, uning mazmunini tushunish bilan bog‘liq murakkabliklarni yuzaga keltirmoqda. Masalan, teng tartiblanganlik tushunchasining qanday ma‘noda qo‘llanilganligi va teng tartiblangan tizimlar deganda alohida shaxs yoki, kishilar guruhi tushunilishi masalasi ochiq qolmoqda. Ayni kategoriyalar mazmunining ochib berilmaganligi tufayli psixologik ta‘sirning nisbatan tor sinflarga kiruvchi turlariga oid alohida belgilarini ham qamrab olgan holda ta‘riflash imkonini bermaydi. Inson doimo tashqi omillarning psixologik ta‘sirini boshdan kechiradi, chunki har qanday tashqi ta‘sir ma‘lum bir qiymatga erishib, tegishli analizatorida ma‘lum bir reaksiyani keltirib chiqaradi. Ayni yondashuv zamonaviy tadqiqodlarda ilgari suriladigan yondashuvlarga ham birmuncha mos keladi. Bunday tadqiqodlar tahlillari natijalarini umumlashtirgan holda quyidagicha ifodalash mumkin: ta‘sir deganda “o‘zaro munosabat ishtirokchilaridan biriga harakat va axborotni maqsadga muvofiq tarzda ko‘chirib o‘tkazish» [3, s. 58], - tushuniladi. Harakatning uzatilishi impulslar ko‘rinishida bevosita, yoki, biror narsa to‘g‘risida xabar olib boruvchi hamda, idrok qilish tizimini mazkur signallarning ma‘nosi va ahamiyatiga yo‘naltiruvchi signallar majmuaasi shaklida bilvosita amalga oshirilishi mumkin.

Yuqorida ta‘kidlangan mulohazalarni umumlashtirgan holda shuni ta‘kidlab o‘tish joizki, ta‘sirning kelib chiqishi adresatga nisbatan tashqi bo‘lgan va unda aks eta turib konkret inson faoliyati regulyatorlarining o‘zgarishiga olib kelgan holatdagina uni psixologik ta‘sir sifatida tavsiflash mumkin. Ayni o‘rinda tashqi yo‘nalgan va ichki yo‘nalgan ta‘sirlar birdek nazarda tutilmoqda. Buning natijasida esa turli faoliyat shakllari sub‘ekti uchun ifodalanganlik, yo‘nalganlik va ahamiyatlilik darajasi o‘zgarishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ongni manipulyatsiyalash fenomeni qadim svilizatsiyalar davrlaridan buyon mutafakkirlar va olimlar diqqatini tortib kelayotgan hodisa sanaladi. U kishilik jamiyatining dastlabki davrlaridanoq mifologik, falsafiy hamda siyosiy muhokamalar markazida bo‘lib kelgan jumladan, Qadimgi Xitoy manbalarida boshqaruv

san'atining ajralmas elementi sifatida talqin etilgan. Qadimgi Hind manbalarida ham ayyorlik ko'inishida tanqidiy ko'rib chiqilgan, qadimgi Yunon mifologiyasida Germes mabudi ayyorlik timsoli sanalgan. Keyinchalik esa, sofistlar maktabi, hamda notiqlik san'ati doirasida shakllangan muvoffaqqiyatli va ishonarli nutq qurish texnikasi borasidagi qarashlar ham manipulyativ ta'sir usullarining takomillashishi uchun muayyan nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Ongni manipulyatsiya qilish fenomeni sohalararo tadqiqod predmeti sanalib, u falsafa, psixologiya, sotsiologiya, lingvistika, siyosiy fanlar, singari yo'nalishlarda keng o'rganiladi. Ayni fenomen yaxlit holda to'laligicha o'rganilmagan bo'lsada, uning ayrim jihatlari yuqoridagi tadqiqod sohaları nuqtai nazaridan muayyan darajada tahlil etilgan. Jumladan, E Shostroma [4, 127] i K Xorni [5, 208] izlanishlarida manipulyatsiya ob'ekti va sub'ekti o'rtasidagi psixologik farqlar ochib berilgan bo'lsa, Ye L Dotsenko [6, 44] ishlarida manipulyatsiya fenomenini tushuntirishga qaratilgan yondashuvlar natijalari hamda ularning psixologik jihatlari sintizlanadi. G. Tard, G. Lebon, S. Moskovich, S. Sigele, V. M Bexterev, Z. Freyd, K. G. Yung asarlarida individual va ommaviy ongga ta'sir ko'rsatish usullarining o'ziga xos xususiyatlari tahliliga diqqat qaratiladi. F. Zimbardo, M. Lyayppe, D. Mayers, E. Aronson, E.R.Pratkanis izlanishlarida esa, shaxs kognitiv tuzulmasiga ijtimoiy ta'sir ko'rsatish jarayonlarining alohida aspektlari tahlil etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Psixologik ta'sir muayyan faoliyatni o'zgartiruvchi jarayon va uning natijasi sifatida ham tavsiflanishi mumkin. shu ma'noda psixologik ta'sir kategoriyasini ta'riflashda qo'llanilgan belgilar garchi hajman birmuncha umumiy xarakter kasb etsada, uni mazmun nuqtai nazardan yaqinroq bo'lgan tushunchalardan chegaralagan holda tasavvur qilish imkonini beradi. Sub'ektning ayni ta'sirni aks ettirish jarayonida faoliyat regulyatorlarining o'zgarishi psixologik ta'sirning demarkatsion begisi sifatida namoyon bo'ladi. Yuqorida amalga oshirilgan mulohazalar tahlillari natijalarini umumlashtirgan holda psixologik ta'sir kategoriyasini ayni tadqiqod mantig'i nuqtai nazaridan kommunikativ faoliyat ishtirokchilaridan birining xulq-atvori va boshqa ko'plab psixologik xususiyatlarini o'zgartirish maqsadida axborotni bir odamdan ikkinchisiga yo'nalgan tarzda uzatish ma'nosida tushunish mumkin[7, s. 113].

Bundan kelib chiqqan holda psixologik ta'sirning quyidagi belgilarini ajratib ko'rsatish mumkin: u yagona ta'sir jarayonining ikki tomonidan bittasi sanaladi; u yaxlit o'zaro aloqa

jarayonining tarkibiga kiruvchi biryozlama ta'sir sanaladi; ta'sir adresatining psixik xarakteristikasi va holatida o'zgarish sodir ro'y berishi psixologik ta'sirning natijasi sanaladi.

Psixologiya sohasiga oid zamonaviy tadqiqodlarda ayni ta'sir strategiyalariga qarab uning bir nechta turlari ajratib ko'rsatiladi.

Mazkur metodologik yondashuvga tayanadigan izlanishlarda imperativ, rivojlanuvchi va manipulyativ ta'sir strategiyalari farqlanadi. Ekstrimal vaziyatlarda yaxshi samara beruvchi imperativ strategiyalar shaxsning chuqur tuzulmalariga ta'sir ko'rsatmagan holda, kognitiv tuzulmalarni qo'llab-quvvatlaydi. Shaxsiyatni o'zgartirishni nazarda tutuvchi uzoq muddatli effektga qarab yo'naltirilgan rivojlanuvchi ta'sir strategiyasi inson bilan davomli muloqot mobaynida amalga oshiriladi.

Uchinchi manipulyativ strategiyada ta'sirning kimga yo'naltirilganligi yashirin bo'ladi.

Manipulyativ ta'sirning mazmuni haqida chuqurroq tasavvur hosil qilish uchun eng avvalo ayni atamaning etimologik tahliliga diqqat qaratish lozim.

Eng avvalo, manipulyatsiya atamasi texnologik mazmun kasb etib, obyektlarga maxsus maqsadda murojaat qilish, qo'l boshqaruvi, qo'l vositassida amalga oshiriladigan harakat ma'nolarida tushuniladi. Masalan, tibbiyot sohasida tananing biror a'zosini qo'l yordamida tekshirish yoki muolaja jarayonini amalga oshirishga nisbatan manipulyatsiya atamasi qo'llaniladi. Ko'rinib turibdiki, ayni ma'noda manipulyatsiya tushunchasi texnologik mazmun kasb etadi. Soddaroq qilib aytganda, u texnologik kontekstda tutqichlar orqali sun'iy tarzda qo'l bilan amalga oshiriladigan harakatni anglatib, ko'p hollarda mazkur tutqichlar manipulyatorlar deb ataladi. Predmetlarni masofadan turib harakatlantirish bilan bog'liq mexanizmlar takomillashib borgani sari manipulyatorlar qo'l o'rnini bosadigan sun'iy uskunalar deya nomlana boshlandi.

Ikkinchi ma'noda manipulyatsiya (kishilarning kichik guruhi)ni anglatgan. mazkur tushunchaga ayni mazmun dastlab qadimgi rimda yuklangan bo'lib, u manipulu- o'ta mobillashgan kichik jangchilar otryadini anglatgan. Jang san'ati tarixida manipulyar falangalar katta ahamiyatga ega bo'lgan. Har bir manipula ikkita senturii va 120 kishidan tashkil topgan bo'lib, 30 ta manipula bitta legionni hosil qilgan. Har bitta manipula qattiq va zich massa shaklida tutib turilgan. Agar uning harakatlanish jarayonida safdan qochish yoki uzulishlar ro'y bersa yuzaga kelgan chalkashlik butunboshli qanotlarni qamrab olmasligi uchun yaqin oraliqda harakat to'xtatiladi. Chalkashlik bartaraf qilinib, manipulaning harakatlanishi uchun bo'sh joy ochilishi bilanoq u oldinga qarab siljishda davom etadi. Manipulyar tuzilma nafaqat jangavor tarkibning buzilmasdan saqlanishi, balki, uning noqulay va notanish mahalliy sharoitlarga moslashishi uchun ham imkon beradi. Manipulyar tuzilma tufayli jangavor tarkib yo'lda nima

sodir bo'lishidan qat'iy nazar, o'z tartibini yo'qotmaydigan qat'iy tashkillanish asosida dushmanni kutib oladi [8, s. 98].

Yuqoridagi misoldan ham manipulyatsiya fenomeni o'sha davrlardayoq xuddi hozirgi saylov jarayonlari, reklama va OAVlarda namoyon bo'ladigan boshqaruv, bo'ysunish, tanlov huquqining yo'qligi singari belgilarni aks ettirganligini ko'rish mumkin.

Muayyan ta'sir ko'rsatish orqali ongni boshqarish ma'nosidagi manipulyatsiya haqidagi g'oyalarni boshqa ko'plab mualliflar qarashlarida ham uchratish mumkin. Aynan yashirin ta'sir elementi kishilar ongini manipulyatsiyalash borasidagi zamonaviy tadqiqotlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Ye. L. Dotsenko ta'sir ko'rsatish manipulyatsiya tushunchasining muhim jins belgisi ekanligini ta'kidlaydi [9].

Manipulyatsiyaning psixologik ta'sir turi sifatidagi ta'rifidan tashqari Ye. L. Dotsenko kishilarning joriy xoxish va istaklariga qarshi bo'lgan motivatsiyalarga nisbatan moyillik uyg'otuvchi xodisa ekanligini ham ta'kidlaydi. Shuningdek, u shaxslararo kommunikatsiya jarayonida qo'llaniladigan manipulyatsiyani ham psixologik ta'sir sifatida tavsiflaydi. Bunda u G.A.Kovalevning ta'sir borasidagi ta'rifi hamda psixologik ta'sirning asosiy belgilarini tahlil etishga tayanadi:

- 1) Bu yagona o'zaro ta'sirga kirishuvchi ikki tomonning biri hisoblanadi;
- 2) Bu yaxlit o'zaro ta'sir jarayonini tarkibida qamrab oluvchi bir yoqlama ta'sir hisoblanadi.
- 3) Ta'sir adresati holati va ayrim psixologik xususiyatlarning o'zgarishi ayni ta'sirning natijasi o'laroq namoyon bo'ladi.

A. U. Xarash o'z izlanishlarida birinchilardan bo'lib, manipulyatsiyani psixologik ta'sir kontekstida tadqiq etgan. Uning fikriga ko'ra, kommunikativ ta'sir o'zaro muloqot jarayoni ishtirokchilarida birgalikdagi kommunikativ ustanovkalarining rivojlanishi natijasida hosil bo'ladi [10]. Mazkur nuqtayi nazar bir tarafdin psixologik ta'sir tabiatining shaxslararo xususiyat (interpersonallik) kasb etishini nazarda tutsa, boshqa tomondan esa psixologik ta'sirning shaxs ongiga kirib borishini ta'minlovchi yashirin kontekstga ega bo'lishini nazarda tutadi. Mazkur konsepsiyada kommunikativ ta'sirning muloqot tuzilmasidagi o'rniga alohida ahamiyat qaratiladi. Unga ko'ra, kommunikativ ta'sir shaxsning shakllanishi va qayta shakllanishidan oldingi xal qiluvchi vaziyat hisoblanadi.

A. U. Xarash fikrini qo'llab-quvvatlagan holda "muloqot jarayonida shaxsning yo'nalganligi" kategoriyasini ishlab chiqqan S. L. Bratchenko kommunikativ yo'nalganlik o'z ichiga nafaqat muloqot maqsadi haqidagi tasavvurlarni, qolaversa uning ma'nosi, vositalari hamda muloqot jarayonida namoyon qilinishi istalgan hamda yo'l qo'yiladigan hulq-atvorni ham

qamrab oladi. Boshqa tomondan esa u o'zida shaxslararo muloqotdagi u yoki bu darajada anglangan shaxsiy ustanovkalar qadriyatiy mo'ljallar yig'indisini namoyon qiladi. [11, s. 37]. Muloqotga ma'noviy va qadriyatiy munosabat - bu shaxs yo'nalganligining ichki tuzilmasini tashkil qilib, u haqiqiy xulq atvorda namoyon bo'ladi. Garchi muallif muloqotdagi manipulyativ yo'nalganlikni avtoitar, konformistik, altersentristik, indifferent kabi boshqa turdagi yo'nalganliklar bilan birgalikda tahlil qilsada, u haqidagi tasavvurlar ortida shaxsning o'ziga, boshqalarga va umuman muloqotga nisbatan munosabatini aks ettiruvchi ma'no va qadriyatlar bilan boyigan bo'ladi.

Ammo shunga qaramay S. L. Bratchenkoning izlanishlarida manipulyatsiya fenomenining mohiyati ta'sir kategoriyasi orqali ochib beriladi. Manipulyatsiyalash – bir inson yoki insonlar guruhining (manipulyatorning) boshqalarga o'tkazadigan maqsadli ta'sir usullaridan biri bo'lib, unda ta'sir ko'rsatish jarayoni manipulyatsiyalash ob'ektidan yashirin tarzda manipulyator maqsadlariga muvofiq shaklda amalga oshiriladi [12,s.19]. Maqsadga yo'nalganlik manipulyativ ta'sirning elementi ekanligiga ko'plab tadqiqotlarda e'tibor qaratilgan bo'lsada, S. L. Bratchenko mazkur element manipulyativ ta'sirni boshqa turdagi ta'sirlardan ajratib turuvchi muhim belgi ekanligini ko'rsatib o'tadi. S. L. Bratchenkoning manipulyatsiyaga bergan ta'rifida faqatgina manipulyator maqsadlariga xizmat qiluvchi mahfiylik muhim talablardan sanalmaydi. Shunga asoslanib, ular manipulyatsiya ob'ekti manfaati uchun ishlatiladigan holatlar mavjudligini taxmin qilish mumkin. Boshqacharoq qilib aytganda, S. L. Bratchenkoga ko'ra, manipulyatsiya birmuncha oshkora ko'rinishda ham bo'lishi mumkin. Ochiqdan-ochiq shantaj buning yaqqol misoli bo'la oladi. Ammo shunga qaramay S. L. Bratchenko ham manipulyatsiyani psixologik ta'sir turlaridan biri sifatida ko'rsatishga urinib, u psixologik nuqtayi nazardan murakkab muloqot usuli ekanligini ta'kidlab o'tadi. Yuqorida tahlil qilingan yondashuvlar xulosalarini umumlashtirib shuni aytish mumkinki, manipulyatsiya real kommunikatsiya jarayonida hosil bo'ladigan muloqot maqsadi bilan uzviy aloqadorlik kasb etuvchi psixologik ta'sir turi sifatida tavsiflanadi. Ammo u ularning hech biri bilan aynanlik kasb etmaydi. Manipulyatsiya – murakkab fenomen bo'lib, u turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Mazkur fenomen mohiyatini ochib berishga qaratilgan aksariyat tadqiqotlarda yashirinlik va noma'lumlik manipulyativ ta'sirning asosiy xususiyati sifatida ko'rsatiladi. S. L. Bratchenkoning qarashi bundan mustasno bo'lib, unga ko'ra, manipulyatsiya manipulyatsiya ob'ektiga bildirmasdan amalga oshiriladi. Ammo u ham manipulyatsiya bir odamning ikkinchi odam tomonidan eksplutatsiya qilinishi degan yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi [11].

Manipulyatsiyaning keyingi muhim belgisi esa nazoratning mavjudligi hisoblanadi. Ammo ayrim tadqiqotchilar [13, 14, 15] u manipulyatsiyaning tub mohiyatini belgilab bermasada,

uning muhim xususiyatlaridan biri ekanligini ta'kidlaydilar. Manipulyatsiya orqali kishilarni eksplutatsiya qilish zamirida boshqaga nisbatan narsa, ob'ekt sifatida qarashga asoslangan yondashuv yotadi. Manipulyatsiyaga insonning o'zini namoyon qilish huquqining buzilishi deb qarovchi gumanistik psixologiyaga ko'ra, o'zi uchun foyda olish belgisi, aniqrog'i hodisani ahloqiy baholash natijasida manipulyatsiyaning zaruratini to'la tan olish yoki undan foydalanish imkoniyatlarini to'la inkor qilish kuzatiladi. Manipulyatsion ta'sirni qo'llashning ahloqiy jihatlari borasida o'rta me'yorni ta'kidlovchi tadqiqotlarda ba'zan uni tadbiq qilish zarurligi, hatto foydali ekanligi urg'ulanadi. Ota-ona va bola, o'qituvchi va o'quvchi ba'zan esa psixolog va uning mijosi o'rtasida samarador muloqotni o'rnatish maqsadida manipulyativ ta'sir mexanizmlarini qo'llash ahloqan to'g'ri deb baholaniladi. [16, 17].

Shu ma'noda manipulyatsiya maqsadi yashirin bo'lgani holda kishilarda ularning qadriyatini mo'ljallarini, tasavvurlarini hamda fikr va qarashlarini o'zgartirgan holda muayyan hatti-harakatni bajarishga hohish uyg'otadi. Muhimi shundaki, agar manipulyatsion ta'sir mexanizmlari samarador funktsiya bajarsa, manipulyatsiya ob'ektlari ongida o'zlarining tanlov, xoxish hamda qaror qabul qilish borasida mustaqil ekanliklari to'g'risidagi illyuziya mavjud bo'ladi. Sodaroq qilib aytganda, manipulyatsiya ob'ektlari o'zlarini o'z ixtiyorlariga ko'ra, muayyan tanlovni amalga oshirgan deb hisoblaydilar. Boshqacharoq qilib aytganda, manipulyativ ta'sir mexanizmlarining samarador qo'llanilishi u yo'naltirilgan kishilarda o'zlari xoxlamagan ishni qilishga moyillik, o'zlari xoxlagan ishni qilishdan nafratlanish tuyg'usi uyg'onishiga olib kelgani holda manipulyatsiya ob'ektlari o'zlarining tanlovlarini mutlaqo erkin tarzda amalga oshirganliklariga ishonadilar. Yuqorida ham ta'kidlanganidek, ko'plab tadqiqotlarda manipulyatsiyadan foydalanish nafaqat destruktiv oqibatlariga, muayyan konstruktiv natijalarga ham olib kelishi mumkin. Ayniqsa, pedagogik faoliyat, aholini muayyan islohotlar mafkurasi atrofida jipslashtirish kabilar buning misoli bo'la oladi. Jumladan, ajdodlar xatolarini takrorlamaslikni o'rgatish maqsadida ota-onalarning mingyillardan beri og'izdan-og'izga ko'chib kelayotgan ertaklardan tarixiy tajribani uzatish vositasi sifatida foydalanishlarini ko'rsatish mumkin. Masalan, ko'p yolg'on gapiradigan bolani urib-so'kkandan ko'ra, unga yolg'onchi cho'pon haqidagi A.Navoiy asarlarida keltirilgan hikoyani aytib berish samarador ta'sir ko'rsatishi mumkin. Yana boshqa bir keysga diqqat qarataylik: boshliq hodimning xizmat vazifasidan tashqari biror-bir ishni bajarishini xoxlaydi. Ammo hodimning oldida qarzdor bo'lmaslik uchun uni urishib, unga jahl qilish o'rniga yumshoq muomala qiladi. Hodimni go'yoki o'ziga yaqin olib, uni maqtab qo'yadi. Tilyog'lamalik deb ataluvchi mazkur manipulyatsiya usuli ta'sirida hodim boshliq aytgan vazifani bajarishni o'ziga sharaf deb biladi.

Tarafdorlari Abakumov I. V., Belousov A. K., Bodalev A. A., Bratchenko S. L., Ryumshina L. I. bo'lgan ma'noviy-qadriyatiy yondashuvga ko'ra, manipulyatsiya o'zini, boshqani va umuman muloqot jarayonini qadrsizlantirish sifatida namoyon bo'ladi. Bunday yondashuvga ko'ra, o'z manfaati yo'lida boshqalardan foydalanish hamda foydalanilayotgan kishi tomonidan buning anglanmaganligi manipulyatsiyaning eng muhim belgisi hisoblanadi. Mazkur yondashuvga ko'ra manipulyatsiya manipulyatsiyalovchi, manipulyatsiyalanuvchi hamda tashqi holat yoki manipulyatsiya uchun qulay shart-sharoit kabi elementlardan tashkil topadi. Faqatgina yaxlit kompleks yondashuv mazkur murakkab fenomenni batafsil tushunishga imkon beradi. Bu yondashuvga ko'ra, manipulyatsiya bir jihatdan ta'sir, boshqa tomondan esa murakkab tashkillashgan manipulyativ faoliyat sifatida tushunilishi mumkin.

Xulosa va takliflar

1. Yuqorida ko'rib chiqilgan yondashuvlar tahlillari natijalarini umumlashtirib, manipulyatsiya fenomenining mohiyatini quyidagicha tushuntirish mumkin:

Manipulyatsiya shaxsiy foyda olish maqsadida boshqa odamlardan foydalanish ma'nosida tushunilishi mumkin. Bu vaziyatda boshqa odam muloqotning to'laqonli sherigi emas, balki foyda olish ob'ekti sifatida qaralib, u qadrsizlantirilgan holda shaxsdan narsaga aylantiriladi.

2. Psixologik ma'noda manipulyatsiya shuni anglatadiki, kishilarni nazorat qilish, ularni boshqarish, ulardan ustunlikka erishish va ular ustidan hukm yuritishga manipulyatsiya ob'ektining erkinligini cheklash, ularni manipulyator maqsadlariga muvofiq tarzda harakat qilishga majburlash hamda ularda tanlov erkinligini qoldirmaslik yoki ayni tanlovni anglashga to'sqinlik qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

3. Psixologik ta'sirning quyidagi belgilarini ajratib ko'rsatish mumkin: u yagona ta'sir jarayonining ikki tomonidan bittasi sanaladi; u yaxlit o'zaro aloqa jarayonining tarkibiga kiruvchi biryozlama ta'sir sanaladi; ta'sir adresatining psixik xarakteristikasi va holatida o'zgarish sodir ro'y berishi psixologik ta'sirning natijasi sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ожегов, С.И. Словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов. - М.: Рус. яз., 1989. - 750 с.

2. Ковалев, Г. А. О системе психологического воздействия (К определению понятия. Психология воздействия (проблемы теории и практики) [Текст] / Г.А. Ковалев // Сб. научных трудов: АПН СССР; НИИ общей и педагогической психологии. - М., 1989. - С. 4-5.

3. Психологический словарь [Текст] / под ред. В.В. Давыдова. - М., 1996. В. 58
Купрейченко, А.Б. Психология доверия и недоверия [Текст] / А.Б. Купрейченко - М.:
Институт психологии РАН, 2008. - 571 с.
4. Абрамова, Г.С. Психологические механизмы управления, и о том, как их
использовать [Текст] / Г.С. Абрамова - М.: Известия, 2002. - 312 с.
5. Агеев, В.С. Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические
проблемы [Текст] / В.С. Агеев - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 239 с.
6. Антоненко, И.В. Доверие: социально-психологический феномен [Текст]:
монография / И.В. Антоненко. - М.: Социум; ГУУ, 2004. - 320 с.
7. Словарь практического психолога [Текст] / сост. С.Ю. Головин. - Минск:
Харвест, 1998. - С. 77-78.
8. Дельбрюк, Г. История военного искусства [Текст] / Г. Дельбрюк. - СПб., 1994. -
387 с.
9. Доценко, Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита [Текст]
/ Е.Л. Доценко - М.: ЧеРо; Издательство МГУ, 1997. - 455 с.
10. Хараш, А.У. Социально-психологические механизмы коммуникативного
воздействия [Текст] / А. У. Хараш. - М., 1983. - 351 с.
11. Братченко, С.Л. Диагностика личностно-развивающего потенциала [Текст] /
С.Л. Братченко - Псков, 1997. - С. 34-62.
12. Братченко, С.Л. Экзистенциальная психология глубинного общения: уроки
Джеймса Бьюджентала. [Текст] / С.Л. Братченко - М., 2001. - 357 с.
13. Рюмшина, Л.И. Игры и манипуляции в межличностном общении [Текст] / Л.И.
Рюмшина. - Ростов-н/Д., 1997. - 148 с.
14. Липецкий, М.Л. Внушение и мы [Текст] / М.Л. Липецкий. - М.: Знание, 2003. -
96 с.
15. Мелия, М. Бизнес - это психология [Текст] / М. Мелия. - М.: Знание, 2006. - 372
с.
16. Доценко, Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита
[Текст] / Е.Л. Доценко - М.: ЧеРо; Издательство МГУ, 1997. - 455 с.
17. Ермаков, Ю.А. Манипуляция личностью: Смысл, приемы, последствия [Текст] /
Ю.А. Ермаков. - Екатеринбург, 1995. - 339 с.